

İnsan kapitalı: konsepsiyanın formalaşması və əsas mərhələləri

M.A. Rzayev, i.e.n.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Açar sözlər: insan kapitalı, postsənaye, kütləvi təhsil, nəzəriyyə, sahibkarlıq, investisiya, resurs.

DOI.10.37474/0365-8554/2023-04-48-54

e-mail: rzaev-mirza@mail.ru

Человеческий капитал: формирование концепции и основные этапы

M.A. Рзаев, к.э.н.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Ключевые слова: человеческий капитал, постиндустриальный, массовое образование, теория, предпринимательство, инвестиция, ресурс.

Успешный технологический прорыв, широкая инициатива населения в области развития своего потенциала, устойчивый экономический рост характеризует успешное развитие общества. Эти базовые принципы способствуют переходу к новой социально-экономической формации – экономике постиндустриального типа.

Успешная экономика постиндустриального типа зависит от производительности труда, талантов, знаний, компетенций и т.д., которые встраиваются в национальную хозяйственную систему.

Human capital: concept formation and major stages

M.A. Rzayev, Cand. in Ec. Sc.

Azerbaijan State University of Oil and Industry

Keywords: human capital, post-industrial, mass education, theory, business activity, investment, resource.

A successful technological advancement, wide initiative of the population in the sphere of the development of its potential and steady economic upturn characterize a successful growth of the society. These base principles promote the transition to a new social-economic formation – the economy of the post-industrial type.

The successful economy of post-industrial type depends on the labor productivity, talent, knowledge, competency etc., which build the national industrial system.

Məhdud resurslar və qlobal rəqabət şəraitində cəmiyyətin davamlı inkişafı problemi üç əsas şərtin həyata keçirilməsinə əsaslanır: uğurlu texnoloji sıçrayış, onların potensialının inkişafı sahəsində əhalinin geniş təşəbbüskarlığı, davamlı iqtisadi artım. Ölkəmizin gələcəyi iqtisadiyyatın rentayönümlü yoldan insan kapitalının (İK) bütün müxtəlifliyindən və sərvətindən istifadə etməklə intensiv inkişaf cığırlarına keçirilməsinin nə dərəcədə uğurlu olmasından asılıdır. Bu gün İK məsələsi ictimai müzakirələrdə ön sıralardadır. İK anlayışı zəngin tədqiq əhəsinə malikdir, öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdir. Müəyyən edilmiş problemlər qarşısında siyasi həllər hazırlayarkən İK konsepsiyasının müasir şəhrlərinə xüsusi mü-

raciət etmək son dərəcə vacibdir [1].

Sənayedən əvvəlki mərhələ (XVIII əsrə qədər): təhsil və biliyin yayılmasının əhəmiyyətli formaları

İqtisadiyyatda işçi qüvvəsinə qoyulan investisiyalar inkişafın müasir (post-sənaye) mərhələsinə keçiddən çox əvvəl geniş yayılmışdı, lakin onları İK investisiyalara aid etmək olmazdı. Artıq XVII–XVIII əsrlərdə iqtisadçılar əhalinin kapital dəyərinə xüsusi diqqət yetirmələrinə baxmayaraq insan və onun biliyi iqtisadi ictimaiyyət tərəfindən konkret istehsal aktivliyi kimi tanınmırdı. Bunun iki əsas daxili səbəbi var – iqtisadi sistemin üstünlük təşkil edən aqrar yolu və o dövrdə Avropada

hökranlıq edən ictimai münasibətlərin buna uyğun əhəmiyyətli xarakteri.

Real iqtisadiyyatda kütləvi tələbatın olmaması fundamental biliyin istehsalın müəhərriki kimi qəbul edilməsinə mane oldu. Əhalinin geniş kütlələri uzun müddət savadsız qaldılar və səlahiyyətlərin ötürülməsi ömür boyu əsasən atadan oğula gildiya sistemi çərçivəsində həyata keçirildi. Gildiya sistemi kifayət qədər unikal və mürəkkəb mallar istehsal etməyə imkan yaratmasına baxmayaraq, bir tərəfdən onlara kütləvi və davamlı tələbat, digər tərəfdən isə əmək bölgüsü olmadıqda o, təhsilə geniş tələbat formalaşdırma bilmədi. Uzun müddət iş yerində təlim sistemi iş prosesinin qeyri-rəsmi hissəsi olaraq qaldı. Bu vəziyyət, birincisi, qeyri-ixtisaslı əməyin həddindən artıq artmasına, ikincisi isə, ümumən milli İK sistemlərinin inkişafına mane olan xüsusi bacarıqların toplanmamasına səbəb oldu.

Sosial münasibətlərin əhəmiyyətli xarakteri unikal bilik və bacarıqların təkrarlanmasına mane olurdu. Fundamental təhsilin inkişafı əslində əhəmiyyətli Avropa universitetlərinin (Bolonya, Oksford, Padua və s.) divarları daxilində əhalinin dır kateqoriyaları (din xadimləri) tərəfindən müqəddəs biliklərin toplanması məqsədləri ilə məhdudlaşdı. Uzun əsrlər boyu Avropada universitet təhsili texnoloji xarakter daşıyırdı və onun yayılması katolik kilsəsi və kral ailəsi tərəfindən ciddi şəkildə idarə olunurdu. Bununla yanaşı, kilsə və dövlət həqiqət üzərində inhisarlarını fəal şəkildə qorudular ki, bu da praktikada əhali arasında dəyər-normativ konsensusunun formalaşdırılması və saxlanması üçün kilsə institutlarının istifadəsində öz əksini tapdı [2]. Bilik və səriştələr, daha doğrusu, bir sərvət kimi deyil, orta əsrlərdə müxaliflərin fiziki təqibinin kədərli epizodlarına səbəb olan bir insanın keyfiyyətləri kimi nəzərdən keçirildi, çünki cəmiyyətin bütövlük üçün təhlükəsi var idi. Əhəmiyyətli cəmiyyətlərdə şəxsiyyətə münasibət də cəmiyyətə “yuxarıdan” verilən müqəddəs bir yaxşılıq kimi qəbul edilirdi.

2. Kütləvi təhsil mərhələsi (XIX – XX əsrin birinci yarısı): insan kapitalı konsepsiyasının yaranması üçün ilkin şərtlər

Uzun müddət əmək çatışmazlığı yox idi, hətta erkən sənayeləşmə mərhələsində də izafi əmtəə olaraq qalırdı. Hələ XIX əsrdə A.Smitin “insanın faydalı qabiliyyətləri” haqqında danışımasına baxmayaraq, K.Marks və başqaları gələcəkdə məhsullar qüvvələrin ən mühüm tərkib hissəsi kimi insan və onun biliyi uzun müddət XIX əsrin so-

nu – XX əsrin əvvəllərinə kimi ictimaiyyət tərəfindən konkret istehsal aktivliyi kimi tanınmadı və işçilərin biliyinə çox məhdud miqyasda tələbat vardı.

Sənayeləşmənin ilkin mərhələlərində işçinin öz iş yerinin funksionallığını mənimsəməsi nisbətən qısa müddət tələb edirdi ki, bu da adətən qeyri-rəsmi olaraq iş yerində baş verirdi. İşdə əldə edilən bacarıqların əksəriyyəti universal xarakter daşıdığından və işçilərin özləri asanlıqla dəyişdirilə və yenilənə bildiyi üçün işəgötürənlər onlarda olan əmək ehtiyatlarını dəyərləndirmirdilər. Üstəlik, işçi qüvvəsi artıqlığı və geniş yayılmış işsizlik vəziyyətindən işçilərlə danışıqlar prosesində üstünlük kimi istifadə edərək, aşağı əməkhaqqı təyin edib, iş yükünü artırırdılar.

Başqa sözlə, bu dövrdə işçilərin istedadları və toplanmış bilikləri ilə əlaqəli şəxsiyyət potensialı deyil, sadəcə əmək qabiliyyəti qiymətləndirilirdi. Erkən sənayeləşmənin ümumi xüsusiyyəti kimi bunu həm İngiltərədə (məsələn, Mançester 3-də zavod işçiləri üçün kütləvi yaşayış evlərinin tikintisi), həm də inqilabdan əvvəlki Rusiyada müşahidə etmək olar. Bununla belə, bu “sosial investisiyalar” insanlara və onların inkişafına strateji investisiyalar deyildi, əksinə, gildiya təcrübələrini geniş miqyasda təkrarlayırdılar.

Kütləvi təhsil üçün hərəkətin olduqca erkən – XIX əsrdə ABŞ-da və XX əsrin birinci yarısında Rusiyada inkişaf etməyə başlamasına baxmayaraq, təhsilə qoyuluşlar dərhal investisiyanın bir hissəsi kimi tanınmağa başlamadı.

ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrində sənayenin texnoloji inkişafı və iqtisadiyyatın təkcə biliklərin, resursların, avadanlıqların və s. həm də innovasiyaların həyata keçirilməsindən və innovasiyaların kommersiyalaşdırılmasından mənfəət əldə etmək məqsədilə həyata keçirilən sosial fəaliyyətin konkret forması üzrə, nəticədə, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən getdikcə rəsmiləşən və ümumi təhsil proqramları ilə yanaşı, dövlət tənzimlənməsinin qanadına çevrilən müasir peşə təhsili müəssisələrinin formalaşması davam edir. Belə qurumların məqsədi sənaye inkişafının yetkin mərhələlərində iqtisadiyyatın ixtisaslı işçilərə olan tələbatını ödəməkdir. Bir sıra kapitalist ölkələrində istehsalda ixtisaslı işçi qüvvəsinin “faydalı qabiliyyətlərinin” artırılması işəgötürən tərəfindən pulsuz və ya ödənilən tibbi yardım və işəgötürən tərəfindən də ödənilən əməyin müəhəfizəsi sistemi ilə müşayiət olunurdu.

I Dünya müharibəsindən sonra iqtisadiyyatda bilik, bacarıq və ixtisasların rolunun kəskin artma-

sı ilə getdikcə daha çox iqtisadçı ölkə əhalisinin təhsil səviyyəsindən xüsusi resurs kimi danışımağa başladı. Obyektiv olaraq iqtisadiyyatın artıq yeni investisiya mənbəyinə və İK-na ehtiyacı yaranmışdı. Bu ödənilməmiş ehtiyacın kədrli nəticəsi ABŞ-dakı Böyük depressiya oldu ki, bu da aşağıya doğru gedən makroiqtisadi tsiklin və texnoloji durğunluğun bariz göstəricisinə çevrildi – on il davam edən sistem böhrandan ölkə yalnız 1939–1941-ci illərdə, II Dünya müharibəsinin başlaması ilə, fundamental elm və innovasiyaya güclü investisiya axını ilə müşayiət olunan hərbi dövlət sənətmələrinin fəal şəkildə qurulması nəticəsində çıxış bildi. Müharibə edən Avropadan kütləvi müəssisə sənətinə xüsusi işçi qüvvəsinə demək olar ki, qeyri-məhdud çıxış ABŞ-a sənaye istehsalının sürətli artımını təmin etdi və müharibədən sonrakı illərdə ABŞ dünyanın ən böyük sənaye malları istehsalçısı oldu [3].

3. Postsənaye mərhələsi (1960–1970-ci illər): texnoloji sıçrayış və insan kapitalı nəzəriyyəsinin əsası

1960-cı illərdə ABŞ və digər sənayelənmiş ölkələrin iqtisadiyyatları yeni texnoloji nizama və ona uyğun sosial inkişaf mərhələsinə keçid problemi ilə üzləşdi. Artan beynəlxalq rəqabət və yüksək enerji qiymətləri şəraitində davamlı artım və mütləq sosial-iqtisadi inkişaf üçün daxili amillərin tapılması problemi də aktuallaşdı.

Kapitalın ənənəvi formaları (təbii ehtiyatlar, fiziki istehsal vasitələri, texnologiya, maliyyə kapitalı) investisiyalar artıq uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı iqtisadi artımı həmçinin, eləcə də yeni tip cəmiyyətə uğurlu keçidi təmin etmək iqtidarında deyildi. Texnoloji sıçrayış yeni mülkiyyət formalarını və yeni qeyri-maddi istehsal amillərinin əhəmiyyətini dərk etməyi tələb etdi. Məhz bu dövrdə bir işçinin dəyərini və onun bilik və bacarıqlarının müxtəlif aspektlərinin ölkənin rəqabətqabiliyyətinin və dayanıqlı iqtisadi yüksəlişin amili kimi başa düşülməsi, şəxsi səviyyədə isə şəxsi rifahın yüksəlişi ilə əlaqədardır.

Məhz bu zaman İK-nin klassik nəzəriyyəsi ABŞ-ın intellektual elitalarının dərinliklərində yarandı və formalaşmağa başladı, bu nəzəriyyə postindustrial dövrdə insanın əsas istehsal amili kimi rolunu əsaslandırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu. İK nəzəriyyəsinin formalaşması metodoloji fərddiyyətçiliyin davamçıları olan Çikaqo məktəbinin iqtisadçıların adları ilə bağlıdır. Bunlar Nobel mükafatı laureatı G. Becker, T. Schultz və J. Mincer, fərdlərin ilk növbədə təhsil və maarif-

ləndirmə sahəsində sabit üstünlüklər toplusunu təmin edərək faydalılığı maksimuma çatdırmaq istəyi ilə idarə olunaraq bilik topladıqlarına inanır. Bununla belə, neoklassik iqtisadi məktəbin bu görkəmli nümayəndələri, əslində, insana sərmayəni elmi cəhətdən əsaslandırılan bütöv bir tədqiqat proqramı irəli sürdülər. Davamlı inkişaf probleminin dərk edilməsində dünyagörüşündə dəyişiklik edərək, bu düşüncə paradigması hələ də təkcə müasir iqtisadiyyatda deyil, həm də dövlət siyasəti sahəsində ən məsuldarlardan biri olaraq qalır.

Bu müəlliflər İK-yə qoyulan sərmayələri insana hər hansı investisiya kimi aid edirdilər, insan qabiliyyətlərini təkmilləşdirmək üçün fəaliyyət kimi başa düşülür və insanların iqtisadi imkanlarının artırılmasına yönəldilir. İK konsepsiyasının inkişafının çox erkən mərhələsində müəlliflər bu fəaliyyətin əsas formalarına və əslində İK-nin göstəricilərinə aşağıdakıları aid edirdilər: 1) fiziki güc və canlılıq; 2) işəgötürənlər tərəfindən təşkil edilən ənənəvi şagirdlik və iş yerində təlimi əhatə edən iş yerində təlim; 3) müxtəlif səviyyələrdə təhsil sistemi, xüsusən məktəb təhsili, habelə ibtidai, orta və ali peşə təhsili; 4) böyüklər üçün qeyri-şəxsi işəgötürən tərəfindən təşkil edilən əlavə təhsil proqramları [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, T. Schultz və digər tədqiqatçılar tibb, səhiyyə və qidaya qoyulan investisiyaların inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əsas olduğunu, inkişaf etmiş ölkələr üçün isə daha az əhəmiyyət kəsb etdiyini, sonuncular üçün isə təhsilin ən vacib olduğunu göstərmişlər [3]. Beləliklə, İK nəzəriyyəsi sərmayəni mümkün qədər geniş şəkildə başa düşsə də, ilkin olaraq təhsilə sərmayəyə yönəlmişdi.

İK-nin ümumi və spesifik bölünməsi İK nəzəriyyəsinin əsas xüsusiyyətlərindən birinə çevrildi. Müəyyən edilmişdir ki, daha çox inkişaf etmiş spesifik İK-yə malik işçilərə verilən mükafat, eləcə də konkret İK-yə birləşməyə qoyuluşu təcrübəsi belə işçilər üçün daha çox iş sabitliyində əks olunur.

Fəhlələr və işəgötürənlər üçün xüsusi və ümumi İK-nin fərqli dəyərini və bütövlükdə cəmiyyət üçün ümumi İK-nin yüksək əhəmiyyətini nəzərə alaraq, İK nəzəriyyəçiləri üçün fərdlərin iqtisadi davranış sistemində onun yerini müəyyən etmək vacib idi və ayrı-ayrı komponentlərinə qoyulan investisiyaların fərdlərin gələcək kapital gəlirləri ilə necə əlaqəli olduğunu başa düşmək idi.

İstənilən prosesin vaxt tələb ediyinə dair ümumi mülahizələrə əsaslanaraq, G.Becker, həmkarlarının ardınca, həmçinin ABŞ hökuməti statistika-

sında qəbul edilmiş normaya uyğun olaraq, ilkin olaraq İK-ni təhsil illəri üzrə ölçməyi təklif etdi. Sonrakı tədqiqatlar bu seçimi (ən azı ABŞ üçün) təsdiqlədi və göstərdi ki, təhsil sərf olunan vaxtın dəyəri gənclər və böyüklər arasında, hətta real və ya potensial qazancı yüksək olmayan insanlar arasında İK-yə investisiyanın ən mühüm ölçüsüdür. Bekker dərhal başa düşmədi ki, təhsil illərinin sayı İK nəzəriyyəsi tərəfindən təsvir edilən daha fundamental bir fenomenin göstəricisi ola bilər və bu, əmək bazarına ənənəvi baxışı və əmək bazarının əsaslarını dəyişdirmək məqsədi daşıyacaq, son sənaye və postindustrial dövrlərdə uğurlu iqtisadi inkişaf edəcək [4].

4. Birinci postsənaye mərhələsi (1980–2000-ci illər): bərabərsizliklərin artması və insan kapitalının təfsirlərinin şaxələndirilməsi

Klassik İK nəzəriyyəsi inkişaf etdikdə, dünya dörd tendensiyada özünü göstərən kifayət qədər əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı: xidmət sektorunun sürətli inkişafı və nəticədə 1970-ci illərdən etibarən xidmət iqtisadiyyatının formalaşması; 1970-ci illərin sonlarından başlayaraq sənayelənmiş ölkələrdə ixtisaslı və ixtisasız əməyi tələbin (və nəticə etibarilə əməkhaqqının) fərqi; orta ixtisaslı və ali təhsilin genişləndirilməsi, habelə nəzəri biliklərin artan əhəmiyyəti və yeni texnoloji nizama keçid prosesində bilik və yüksəkixtisaslı əməyin artan rolu; İK keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əsas və bir növ formalaşmanın nəticəsi olan yeni mükiyyət formaları kimi təhsil diplomlarının və darəcələrinin, habelə təkmilləşdirmə sertifikatlarının texnoloji ekspertiza və sertifikatlaşdırılması sisteminin, ölçülməsi və vahid standartla götürülməsi.

Elmin daha da inkişafı və yeni texnoloji nizanın formalaşması ilə obyektlər deyil, informasiya xammal kimi çıxış etməyə başlayanda, təhsil, bazarı, ixtisas və ekspert bilikləri nəhayət kapitalın ənənəvi formaları arasında yer almışdır və əlavə dəyərin yaradılmasında möhkəm yer tutmuş və nəticədə onlar həm işəgötürənlərin, həm də işçilərin özlərinin süurunda insanın, şirkətin və millətin kapital formalarından biri kimi yerləşiblər. Ali və əlavə təhsil sisteminin inkişafı ilə əhalinin geniş təbəqələri bu kapital formasının kütləvi miqyasda toplanmasına, emal sənayesinin istehsal vasitələrinin texnoloji cəhətdən modernləşdirilməsinə və yeni təhsil müəssisələrinin inkişafına çıxış əldə etdi. Xidmət sektorunda iqtisadi təfərrüat növləri bu yeni obyektlərin istifadəsi onların sahiblərinə iqtisadi gəlir gətirməyə başladığı lazımı sayda iş

yerlərini təmin etdi, onları təhsilə və təkmilləşdirmə kurslarına investisiya etməyə həvələndirdi [5].

Beləliklə, bu tədqiqat məntiqi çərçivəsində yeni elmi istiqamət formalaşmışdır ki, onun nümayəndələri peşəkar strukturun özünü təkcə xalqın İK-nin mühüm struktur aspekti ola bilməsi, həm də onun formalaşmasına töhfə verə biləcəyi ehtimalından çıxış edirlər, onu artırmaq və saxlamaq, ölkəyə beynəlxalq bazarlarda rəqabət üstünlüyü təmin etmək üçün motivasiya verir. Xarici tədqiqatçılar göstərmişlər ki, inkişafın keyfiyyəti bəzi hallarda qurumlardan daha çox ölkəyə gətirilən yeni texnologiyaların inteqrasiyasının səmərəliyinə cavabdeh olan menecerlərin ixtisaslarından asılıdır. Ölkələrarası təhlilin geniş spektrinə əsaslanaraq, digər tədqiqatçılar firmaların əmək məhsuldarlığının və iqtisadi səmərəliliyinin təmin edilməsində menecerlərin və sahibkarların bacarıqlarının əsas rolunu müəyyən etmişlər [1].

İqtisadçılar son zamanlar getdikcə qeyri-kamil rəqabət bazarları nəzəriyyəsinə müraciət edirlər. İqtisadi agentlərdən gələn siqnalları təhrif edən məlumatın qeyri-müəyyənliyi və asimetriyası, İK investisiyanın stilizə edilmiş faktlarını izah edir [3]. Eyni kontekstdə, mikroiqtsadi yanaşmaya alternativ olaraq, İK-na investisiya qoyuluşunda peşələrin, təşkilatların və qurumların rolunun qiymətləndirilməsi ilə bağlı onun təhlilinin sahələri bu gün fəal şəkildə inkişaf edir. Bir sıra tədqiqatlar müəyyən etmişdir ki, bir millət tərəfindən toplanan İK iqtisadi artımı müəyyən edən əhəmiyyətli qeyri-maddi amil ola bilər. Eyni zamanda, müəlliflər o vaxta qədər statistik məlumatların toplanmış bütün İK göstəricilərindən istifadə etməyə çalışdılar.

Artıq 1990-cı illərdə iqtisadi inkişafın qeyri-iqtisadi amillərinin tədqiqatları meydana çıxmağa başladı, onların ölçülməsi yeni İK göstəricilərinə əsaslanırdı. Bu tədqiqatların nəticələri, bir tərəfdən, ənənəvi İK göstəricilərinin tənqidi, digər tərəfdən, iqtisadi artımın müəyyən edilməsində sosial-demografik və mədəni kontekstin rolunun mühüm sübutu idi. Beləliklə, psixoloqların təcrübəsinə əsaslanaraq müəyyən edilmişdir ki, məktəb fəaliyyətinin göstəriciləri ənənəvi İK göstəriciləri ilə müqayisədə ÜDM-in artımına daha çox töhfə verir. Beləliklə, göstərildi ki, təhsil illərinin sayı deyil, məktəb kurikulumunun necə doldurulması, şagirdlərin özlərinin tədris metodları və meylləri, əsas bacarıqları vacibdir.

Bu və ya digər şəkildə, tədqiqatçılar bir şeydə razılıqlar: kompüter bacarıqları, yazı bacarıqları

rı və riyazi arifmetika, həmçinin komandada işləmək bacarığı əsas amillərdən biridir.

5. İkinci postsənaye mərhələsi (2000-2010-cu illər): İnsan inkişafı problemləri və İK-nin müasir şərhləri

2000-ci illərin əvvəllərindən məktəbəqədər təhsilin, ailənin və uşağın məktəbəqədər inkişafının digər institutlarının xüsusi rolunu göstərən tədqiqatlar yeniləndi. Əmək bazarı kollec və universitet məzunu ilə dolduqca tədqiqat, rəqabətqabiliyyətli, bacarıq və səriştələrin, yəni gələcəyin iqtisadiyyatı tərəfindən tələb olunacaq İK-nin inkişafı vəzifəsinə həddən artıq formal yanaşmanı getdikcə daha çox problem yaratmağa başladı. Bu tədqiqatlar Nobel mükafatı laureatı C. Hekmanın adı ilə bağlıdır ki, o, İK ümumi hissəsində qeyri-koqnitiv (sosial-emosional) bacarıqların xüsusi əhəmiyyətini insanın əmək bazarındakı mövqeyini müəyyən edən amil kimi qeyd edib [6]. Tədqiqatçıların İK-nin bu tərəfini hələ 1970-ci illərdə qeyd etmələrinə baxmayaraq, qeyri-idraki qabiliyyətlərin fəal öyrənilməsi ehtiyacı yalnız bu yaxınlarda aktuallaşdı, eyni təhsil səviyyəsinə malik işçilərin niyə fərqli mövqələrə sahib olduğunu izah etmək zərurəti yarandı. C.Hekman və həmkarlarının təhlili göstərdi ki, uşağın inkişafının ilkin mərhələlərində onun qeyri-idraki bacarıqlarına investisiya qoyuluşu çox vacibdir, baxmayaraq ki, onun inkişafının sonrakı mərhələlərində onlar koqnitiv aspektlərinə sərmayənin çatışmazlığını kompensasiya edə bilərlər [6].

C.Hekman bir çox siyasətçilər və alimlərin insanda sosial əhəmiyyətli bacarıqların yığılması və sonradan istifadə edilməsi probleminə yanaşma tərzini tənzim edir. Məktəb təhsilinə və ya ali təhsil islahatına yönələn xərclərə diqqət yetirən siyasətçilər adətən formal təhsil müəssisələrini müasir iqtisadiyyatın tələb etdiyi səlahiyyətlərin əsas təminatçısı kimi görürlər, eyni zamanda ailə və biznes kimi qeyri-institusional kanalların rolunu isə İK-nin formalaşmasında görürlər. Bu kanalların müstəsna əhəmiyyətini çoxdan sübut edən sosiolojilər və iqtisadi işlərin bolluğuna baxmayaraq, təşkilatlar bunları əhəmiyyətli dərəcədə qiymətləndirmir. Amerika statistikasına əsaslanaraq C.Hekman və onun həmmüəllifləri İK-nin formalaşmasının mürəkkəb dinamik proses olduğunu göstərdilər. Çox erkən mərhələdə İK-yə sərmayə qoymaq böyük sinergik təsirə malikdir. Beləliklə, C.Hekman yazır ki, bəzi bacarıqlar digərlərini yaradır, erkən investisiyalar gec sərmayələr yaradır və erkən yaşda qeyri-idraki bacarıqlara investisiya

yalar sonrakı mərhələlərdə koqnitiv bacarıqlara qoyulan investisiyalardan daha əhəmiyyətlidir, baxmayaraq ki, həm idrak, həm də qeyri-idraki bacarıqları, ömürboyu insanda formalaşan, əvvəlki təcrübə ilə müəyyən edilir [6].

C.Hekman qeyd edir ki, təhsilin inzibati strukturuna investisiya qoymaq və stimulları təkrarlaşdırmaq daha yaxşıdır və rəqabət dövlət məktəblərinə əlavə xərcləri artırmaqdan daha effektivdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, ABS-ın təhsil bazarından əldə edilən məlumatlarda göstərilib ki, buraya özəl məktəblərin inkişaf etmiş təchizatı daxildir [6].

Təhsil sistemində rəqabətin mühüm aspekti həm də son illərdə müxtəlif onlayn platformaların yaranması səbəbindən inkişafda böyük sıçrayış əldə edən distant təhsilin yayılmasıdır.

İK sahəsində tədqiqatın təkamülünün başqa bir mərhələsi, gələcək təhsilin nəticəsi olduğu vəziyyətin, eləcə də "insanların fiziki və əqli qabiliyyətlərinin" olmaması ilə əlaqədardır və bu qarşın inkişaf etmiş ölkələrdən kənarda olduqca aydın görünür. Sosioloji əsərlər göstərir ki, bunun üçün xüsusi ittimai şərait tələb olunur. Üstəlik, həttə inkişaf etmiş qərb ölkələrində də sənaye münasibətləri və nəsilərarası mobillik sferasında meritokratiya prinsiplərinin pozulması müşahidə olunur.

İlkin nəticələri ümumiləşdirərək qeyd edirik ki, XX əsrin son üçdə biri və XXI əsrin əvvəllərində sosial-iqtisadi təhlilin əsas nəzəri paradigmalardan biri kimi İK konsepsiyasının təsdiqi və inkişafı bütöv bir tədqiqat qalaktikasına səbəb olmuşdur, İK problemi, onun yığılması, İK gələcəyinə təsir edən qeyri-iqtisadi amillər və s.

Artıq mübahisəsizdir ki, hər kəs İK-dən gəlir əldə etməyə, daha yüksəkkeyfiyyətli İK-yə (daha yüksək təhsil səviyyəsi və funksional və spesifikasi bacarıqların mövcudluğu) malik olan işçilər adətən daha çox qazanırlar. Həmçinin göstərilib ki, orta hesabla cəmiyyət təhsilə investisiyadan fərddən daha çox qazanır. Son zamanlar o da məlum olub ki, fərdin nöqtəyi-nəzərindən öz İK-na qoyulan sərmayələr yalnız o halda özünü doğruldur ki, onlar əlavə fayda təmin etsin, yəni icarə haqqı gətirir. Bu rentaların mövcudluğu bir sıra şərtlərlə müəyyən edilir - məsələn, inkişaf etmiş mədəni kapital, ailələr üçün müxtəlif resurslar, insan kapitalının tələb olunduğu və həvəsləndirildiyi müvafiq institusional mühit.

Bu baxımdan, son illərdə İK-nin konkret cəmiyyət çərçivəsində səmərəli kapitallaşmasını təmin edən fərdi müşayiət edən resurslar getdikcə daha çox ön plana çıxır. İlk növbədə, söhbət sosial və mədəni kapitaldan gedir, eləcə də bir sıra nadir

səriştələr – əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək, səmərəli iş təşkil etmək bacarığı, qrup və ya ünsiyyət, prioritetləri bacarıqla qurmaq və s. Beləliklə, şəxsiyyətin müxtəlif aspektlərinə və onların iqtisadi fəaliyyətə təsirinə maraq artmışdır.

Nəticə

Yuxarıda verilmiş İK konsepsiyasının inkişafının icmalından göründüyü kimi, XX əsrin sonlarında insan kapitalının yalnız bilik və bacarıqlar toplusu kimi ənənəvi şərhinin nəinki uyğun gəlməyəcəyi aydın oldu. İqtisadiyyatda mövcud vəziyyətə, onun formalaşması və inkişafı üzrə dövlət siyasətinin əsası kimi, lakin qəbul edildiyi təqdirdə cəmiyyət üçün zərərli ola bilər. Aydın oldu ki, yeni inkişaf mərhələsinə çatmaq, yəni millətin İK-nin maksimum səmərəliliklə "işləməsinə" təmin etmək üçün təhsil və səhiyyə sisteminin vəzifələrini daha geniş şəkildə nəzərdən keçirmək lazımdır və bu, əhalinin müxtəlif təbəqələrindən olan uşaqlar üçün bu ərazilərdə həyat şanslarının bərabərsizliyini göstərir.

Bu fikirlərin nəzəri formalaşdırılması digər Nobel mükafatı laureatı A.Senin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu yanaşma 1980-ci illərin sonlarında, kapitalizmin yeni formalarının inkişafı ilə məşğullaşmağa başladı, insanın iqtisadiyyat üçün tamamilə rəşional agent və resurs kimi neoklassik anlayışının böhranı, modernləşmənin çoxsaylı yollarının həyata keçirilməsi və bərabərsizliklərin artması ilə getdikcə daha çox hiss olunur. İnteqrasiya edilmiş insan inkişafı problemi tədricən mərkəzi yerə qoyuldu ki, onun həlli həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan, sosial, iqtisadi və demografik əsasda ölkələrin milli xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələb etdi, müəyyən bir anda cəmiyyətin mövcud olduğu tarixi dövrü nəzərə alaraq. Aydın oldu ki, transformasiya proseslərindən keçmiş və ya gedən ölkələrə yeni İK konsepsiyası lazımdır ki, bu konsepsiya təkcə nəzəriyyə üçün deyil, həm də aktiv sosial və iqtisadi transformasiyalar üçün, xüsusən də bazar və iqtisadi islahatlar şəraitində səmərəli alətlə çevriləcək.

Bu ənənə çərçivəsində "insan kapitalı" kateqoriyası daha geniş "insan potensialı" anlayışı ilə əvəz olunur. Bu şərh İK-nin klassik anlayışından daha genişdir, çünki o, həm də bir işçi kimi onun effektivliyinə təsir edən motivasiya, dəyər oriyentasiyaları, dünyagörüşü və fərdlərin davranış xüsusiyyətlərini nəzərə almağı nəzərdə tutur. Problem ondadır ki, dar insan kapitalı anlayışı insanın həyatının müəyyən sahələrinin inkişafındakı ehtiyac və ehtiyaclarına məhəl qoymur, əmtəələşməsi

və kapitallaşması belə gözlənilmir və həmçinin institusional maneələri nəzərə alınır.

İK sahəsində son illərin iqtisadi və sosioloji tədqiqatları göstərdi ki, texnoloji sıçrayışı dəstəkləməyə qadir olan millətin yüksəkkeyfiyyətli İK-ni formalaşdırmaq üçün cəmiyyət insanlara hərtərəfli sərmayələr qoymalıdır. Nəticədə, XXI əsrin əvvəllərində xarici elmdə belə bir anlayış formalaşmağa başladı ki, texnoloji sıçrayış və davamlı iqtisadi artım problemi əməkqabiliyyətli əhalinin yeni şəraitə uyğun insan potensialının formalaşdırılmasına əsaslanır.

Müasir iqtisadiyyatların inkişafı üçün İK-nin müstəsna əhəmiyyəti, eləcə də onun yeni anlayışları bir sıra siyasət tədbirlərində öz əksini tapmışdır. Beləliklə, 1960-cı illərdən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına üzv olan bir çox ölkələrdə və son 30 ildə inkişaf edən ölkələrdə dövlət əsas təhsildən tutmuş geniş spektrli təhsil xidmətlərinin göstərilməsində fəal rol oynamağa başladı. Zaman keçdikcə yüksəkkeyfiyyətli İK-nin saxlanması və inkişafı əsas vəzifəyə çevrilmişdir ki, onun həyata keçirilməsi beynəlxalq təşkilatların proqram sənədlərində və siyasi göstərişlərində öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, son vaxtlar İK-nin milli hesablar sisteminə qeyri-maddi komponent kimi daxil edilməsi zərurəti məsələsi getdikcə daha çox gündəmə gəlir. Digər mühüm tədqiqat sahəsi beynəlxalq müqayisələrə çevrilmişdir ki, bunun üçün İK göstəricilərinin beynəlxalq müqayisəli statistika və kompozit indekslər bazasına daxil edilməsi ilə geniş material verilmişdir.

Tədqiqat zamanı o da müəyyən edilmişdir ki, İK təkcə ölkələr arasında deyil, həm də ölkələr daxilində regionlar arasında inkişaf perspektivlərindəki fərqləri müəyyən edir, yəni İK-nin konsepsiyasından istifadə edilən potensialın qiymətləndirilməsi üçün effektiv vasitə kimi çıxış edir. Son tədqiqatlar göstərir ki, İK, həttə dar şərhədə, yəni təhsil illərinin yığılmış sayı kimi başa düşülsə də, regionların inkişafındakı fərqləri müəyyən edən əsas amildir.

Bununla belə, İK-nin formalaşmasında və artımında qeyri-bərabərlik hələ də inkişaf etmiş ölkələrdə əhəmiyyətli rol oynayır. Həm G.Beckerin işi, həm də sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, daha yüksək gəlirli ailələr İK-yə daha fəal şəkildə sərmayə qoyurlar. Regional qeyri-bərabərlik həmçinin İK-nin toplanmasına, investisiyanın qaytarılmasına, eləcə də təhsil müəssisələrinin çıxışda bərabərsizliyə əhəmiyyətli təsir göstərir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin materialına əsaslanan son tədqiqatlar göstərir ki, ölkədə inkişaf etmiş İK-nin

olması maliyyə islahatlarının müsbət təsirlərini artırır.

Yeni texnoloji nizama keçidin müvəffəqiyyəti İK-nin milli motivasiya sistemində, iş mədəniyyətinə və institusional şəraitə necə inteqrasiya olunmasından asılıdır. Bu əhəmiyyətli çərçivəsində aparılan çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində məlum oldu ki, inkişafın uğurlu alınması üçün vahid reseptlər yoxdur, lakin əsas şərt hər hansı bir şəkildə yerinə yetirilməlidir.

Azərbaycan bu gün ciddi çağırışlarla üz-üzədir və ölkəmiz İK-ni uzunmüddətli inkişafın yanacağına çevirə bilməzsə, beynəlxalq arenada rəqabət perspektivləri geri qaytarılmayacaq şəkildə itiriləcək. Bu vəziyyəti yerinə yetirmək üçün İK-ni insanın şəxsiyyətinin müxtəlif aspektlərini əks

etdirən rentla formalaşdırılan aktivlər sistemi kimi nəzərdən keçirən müasir bir anlayış lazımdır, onun effektiv formalaşması fərdin inkişafının ən erkən mərhələlərinə düşür. Bu cür yanaşma islahatların səmərəliliyinin daha tarazlı qiymətləndirilməsinə imkan verəcək və ailə siyasəti, səhiyyə, təhsilin müasirləşdirilməsi, əmək potensialının inkişafı və əhalinin qənaəti ilə bağlı bir sıra mühüm sahələrdə gələcək dəyişikliklərin hərtərəfli proqnozunu təmin edəcəkdir. İK geniş sərhəti "maraqların müxtəlifliyini və təkrar istehsal mexanizmlərini", habelə əhalinin imkanlarını və bazarda sərbəst iştirakını nəzərə almağa imkan verir, ictimai dialoq və konsensusun bütövlükdə cəmiyyətin əhəngdar inkişafının mühüm elementləri olduğu iqtisadiyyatda böhran dövründə son dərəcə aktualdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. *Anikin V.A.* Человеческий капитал: становление концепции и основные трактовки // Экономическая социология, т. 18, 2017, № 4, с. 120-156.
2. *Schultz T.W.* (1961) Investment in Human Capital // American Economic Review, v. 51, No 1, pp. 1-17.
3. *Acemoglu D., Gallego F.A., Robinson J.A.* Institutions, human capital, and development // Annual Review of Economics, v. 6, 2014, No 1, pp. 875-912.
4. *Becker G.S.* Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis // The Journal of Political Economy, v. 70, 1962, No 5, pp. 9-49.
5. *Гимпельсон В.Е.* Трансформации российского человеческого капитала // Политика: Анализ. Хроника. Прогноз, 2018, № 2, с. 170-198.
6. *Heckman J.J., Kautz T.* Hard evidence on soft skills // Labor Economics, v. 19, 2012, No 4, pp. 451-464.

References

1. *Anikin V.A.* Chelovecheskiy kapital: stanovlenie kontseptsii i osnovnye traktovki // Ekonomicheskaya sotsiologiya, t. 18, 2017, No 4, s. 120-156.
2. *Schultz T.W.* (1961) Investment in Human Capital // American Economic Review, v. 51, No 1, pp. 1-17.
3. *Acemoglu D., Gallego F.A., Robinson J.A.* Institutions, human capital, and development // Annual Review of Economics, v. 6, 2014, No 1, pp. 875-912.
4. *Becker G.S.* Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis // The Journal of Political Economy, v. 70, 1962, No 5, pp. 9-49.
5. *Gimpel'son V.E.* Transformatsii rossiyskogo chelovecheskogo kapitala // Politika: Analiz. Khronika. Prognoz, 2018, No 2, s. 170-198.
6. *Heckman J.J., Kautz T.* Hard evidence on soft skills // Labour Economics, v. 19, 2012, No 4, pp. 451-464.